

●

ПОХОВАЛЬНА КУЛЬТУРА КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЖУРНАЛУ «КИЕВСКАЯ СТАРИНА»

У статті розглядається поховальна культура козацької старшини в контексті публікацій заповітів, епітафій, натрунних портретів на сторінках часопису «Киевская старина» (1882 – 1906 рр.).

Ключові слова: «Киевская старина», козацька старшина, жалобна церемонія, духівниця, натрунний портрет, епітафія.

Поховальна культура охоплює широкий комплекс соціальних проявів – підготовка до смерті, ставлення до померлих та їхньої пам'яті. Все це є важливою і невід'ємною частиною життя суспільства і його духовного спадку.

Різні аспекти цього великого пласту соціального буття були предметом вивчення багатьох істориків, культурологів, етнографів. Утім, лише історичний ракурс дослідження дозволяє відтворити цілісну картину розвитку «жалобної церемонії».

Ще на початку ХХ ст. цю проблематику вивчали О. Лазаревський [17], В. Модзалевський [34], А. Кристер [12], К. Щироцький [50; 51], Д. Щербаківський [49], Ф. Ернст [49]. В історіографії незалежної України окремі елементи поховальної культури козацтва досліджували Я. Федорук [46], В. Балушок [1], О. Старік [42], П. Горішний [2], Т. Рудич [2], О. Кривошея [11], О. Дзюба [4], І. Ситий [40], С. Павленко [5].

Журнал «Киевская старина» – унікальне видання кінця ХІХ – початку ХХ ст. Протягом 1882 – 1907 рр. часопис оприлюднив значний пласт джерельного матеріалу з національної історії. Історія козацтва була однією з провідних тем протягом усього періоду існування часопису. Частина опублікованих на його сторінках матеріалів складають джерела, що відображають різні аспекти поховальної культури козацької старшини.

Гетьмани, представники генеральної старшини, полковники, сотники, бунчукові товариші завчасно готувалися до «останнього шляху» – укладали заповіти, будували храми, замовляли портрети та епітафії.

Фрагменти духівниць Марковичів, Галаганів, Свічок, Миклашевських, Милорадовичів, Ломиковських, Мовчанів, Полетик, Берлів містять нариси О. Лазаревського «Люди Старой Малороссии» й «Описание Старой Малороссии», що публікувалися протягом багатьох років на сторінках «Киевской старины».

Так, у заповіті «знатного товариша войскового» Дмитра Горленка, датованого 1731 р., зазначалося: «На Печерскую лавру, по 100 зол. на монастири Густынской и Ладинской, 100 зол. на Прилуцкія церкви, 50 зол. – нищим, 30 зол. – духовному отцу и 100 зол. на погребеніе». Поховати себе Д. Горленко заповів «в обители святой Густынской, при гробах родителей» [25].

За три дні до смерті у 1742 р. уклав тестамент прилуцький осавул Михайло Мовчан, заповівши «погresti в монастиру Густынском, в которой для погребенія там дано уже денег рублей сто» [26].

© Попружна Алла Василівна – аспірант кафедри історії та археології України Інституту історії, етнографії та правознавства ім. О. Лазаревського ЧНПУ ім. Т. Шевченка, викладач Чернігівського юридичного коледжу Державної пенітенціарної служби України.

Там же у 1724 р. заповідав поховати себе суддя Прилуцького полку Іван Маркович. Згодом це місце «последнего успокоения» обрав і його рідний брат бунчуковий товариш Федір Маркович [27].

«Остання воля» генерального обозного І. Ломиковського, датована 25 березня 1711 р., про поховання у Києво-Печерському чи Рихлівському монастирях не могла бути виконана, адже він помер через три роки після написання заповіту під час військового походу і був похований у м. Ясси [23].

Останній притулок представників козацтва залежав від їхнього соціального статусу. Простого козака ховали на цвинтарі, встановлюючи кам'яний хрест з короткою епітафією на кшталт: «Здесь почивает – Раб Божій Григорій Покотило, знатный товариш войска Запорожскаго Низоваго и куреня Кушовскаго. Преставися року 1772 Июля 4 – го дня» або «старанием Харька старого, батька его, постановлен 1763 года, ибо весьма горько отцу пережить свое дитя». Нерідко могильний пам'ятник справляв померлий ще за життя, «ибо некому было бы его упокоить» [41].

Якщо оповідання А. Скальковського ілюструє жалобну церемонію, характерну для звичайного козацтва, то інші опубліковані в «Киевской старине» матеріали дозволяють відновити поховальну культуру представників козацької старшини. Вони нерідко заздалегідь піклувалися про влаштування родинних кам'яних склепів і усипальниці у храмах та монастирях. Так, у крипті собору Успіння Пресвятої Богородиці в Козельці була облаштована гробниця матері О. Розумовського Наталки Розумихи: «Гробница представляет из себя подобие громадного кирпичного гроба, аршин 5 в длину и аршина 2 в ширину, оштукатуренного и побеленного известью. На стене, в ногах гробницы, прибита икона с изображением св. Андриана и Наталии. Никаких надписей и других изображений в этой камере нет» [47].

Окремий комплекс повідомлень на сторінках «Киевской старины» присвячено пошукам і збереженню могил гетьманів Б. Хмельницького, І. Мазепи, П. Дорошенка [10; 38; 39]. Значний інтерес становить, зокрема, нарис О. Ксензенка «Гетьманська усипальниця», в якому охарактеризовано «місце останнього упокоєння» гетьмана Д. Апостола у Преображенській церкві в с. Сорочинцях. Фамільний склеп гетьмана був облаштований у крипті в центрі храму. Мав форму чотирикутної камери з аркоподібною стелею. «Длина склепа аршин восемь, ширина аршина четыре, высота немного выше роста человеческого». Гетьманський гроб «дубовый на точеных ножках, обит черным бархатом; крышка его по краям обгнила, и обивка на ней сохранилась только кое-где; но самый гроб сохранился хорошо, за исключением его дна, которое в некоторых местах прогнило. Снаружи, на изголовьи гроба, прибита четырехугольная металлическая дощечка около 5 вершков в квадрате; на ней маслянными красками нарисована большой круг, изображающий часовой циферблат с одной только стрелкой, поставленной на цифре V; на правой стороне его написаны римскія цифры, начиная от XII до V включительно; на левой же цифр нет, но значится написанное по окружности славянским шрифтом слово «преста». В большом круге нарисоване ще малый круг, а в нем ландшафт, изображающий заход солнца, в виде человеческого лица, с сияющими лучами». Як припустив автор розвідки, цей напис і малюнок в алегоричній формі засвідчили момент смерті гетьмана [8].

У часопису був опублікований цікавий лист І. Скоропадського про смерть його тестя Марка Аврамовича, адресований старшому сину небіжчика – Андрію: «Мы желали долгой жизни милому пану нашему, и надеялись, что приключившаяся ему болезнь не будет смертельною; но неизбежный всех живущих рок решил, чтобы долг смерти был заплачен, и да будет в том воля Божья! Считаю вас счастливым, что хотя при конце жизни застали вы пана родича, а мы очень сожалеем, особенно Настуся – вечную жалость будет иметь на сердце, что не могли получить последнего из живих уст отца благословения. И теперь она не может ехать, чтобы отдать последний свой долг и присутствовать при похоронах; а потому на вас, с другими вашими братьями и сестрами, возлагаем обязанности совершения похоронного обряда, не задерживая онаго, если тело поставлено будет и в склепе, так как покойник умер неизболевый А после похорон можете остаться там, сколько вам будет нужно. Мы же, за нашими

заняттями, прибути на похорони не можемо; но о вечном упокоєнні, ... праведных души, милого родича, позаботимся, чтобы и здесь по церквами, были установлены молитвы и жертва о душе его» [22].

Відомо, що при церквах велися синодики і пом'яники, в яких фіксувалися дані про померлих і плата за поминальні служби. В одному з номерів «Киевской старины» за 1903 рік було опубліковано «Вірши о смерті в синодике XVIII ст.». Поетичні роздуми про «неперебірливість смерті» прикрасили синодик, датований 1734 – 1816 рр. і виявлений у Миколаївській церкві с. Куреня Конопотського повіту Чернігівської губернії. Привертають увагу слова невідомого автора: «Славние рыцаре зело бывають, но и тие на Марсовом пляцу легают» [6].

Доповнює уявлення про поховальну культуру «малоруського панства XVIII ст.» реєстр витрат на похорон і поминання Параскеви Товстоліс, дружини обозного Київського полку Федора Ханенка. Труни зазвичай зовні фарбували, а всередині оббивали тканиною з тасьмою. Дзвонили за душею померлого не тільки в приходському храмі, а й в усіх церквах і монастирях міста. До участі у поховальних церемоніях залучали членів ремісничих цехів. Поминальні обіди влаштовувались у день поховання, на «третини», «девятини», «полсорочини», «сорочини» [35].

Невід'ємною складовою жалобної церемонії було влаштування гідного вшанування померлих. Про це ще за життя піклувалися заповідачі у своїх тестах, відписуючи гроші, рухоме й нерухоме майно на храми й монастирі, на ікони та дорогоцінні оклади. Оприлюднені на сторінках «Киевской старины» реєстри витрат «на похорон» можуть служити як підтвердження непорушного виконання «останньої волі», так і страхування від майбутніх судових претензій когось із рідних. Так чи інакше, реєстр прилуцької обивательки удови Марії Нос про витрати на поховання дочки укладався з метою захисту від майнових претензій з боку зятя Мартина Жураковського «за недополученное приданое». Втім, для історика цей документ 1726 р. є цінним джерелом для відтворення «дійових осіб» поховальної церемонії та вартості їхніх послуг. За цим переліком, гроші отримали прилуцький протопоп, вікарій, священники, дяки, паламар і «подпаламарний». «Вусем коп» одержав варвинський намісник. Ще двоє священників отримали коня і вола. Крім того, «обедов было сем и на каждой обед, кроме харчи и напитку, готових грошей выходило по десять золотых. На всех попов с панахидамы, на дяков и паламарей семдесят золотых. На похороны цеховым на сем цехов по гривне. На подзвонне, по всем церквам, когда небожка померла, на похорон попам и дякам заплатила коп шесть» [43].

Досить щедрим був поминальний обід, згаданий у подібному реєстрі вират на поминання жительки м. Баришівки Переяславського повіту Костомашихи. Для нього було закуплено мед, свіжу рибу «велику і малу», «просолену рибу», оселедці, «осятрину», ікру «осятрову» рис, горох, булки, олію, цибулю, сіль, свічки. Душу померлої поминали вином, горілкою «оковитою», слив'янку, сивухою і пивом [44].

Ще однією формою увічнення пам'яті небіжчика були епітафії – своєрідні «послужні списки», в яких розповідалося про його життя та здобутки. У часопису «Киевская старина» були опубліковані епітафії генерального обозного Василя Борковського [16], возного Роїщенської сотні Андрія Чечеля [36], Євдокії Іванівни Брежинської. Останню виявив у капличці села Гурбинці Прилуцького повіту О. Маркевич. Він зауважив, що епітафія складалася ще за життя покійної та, ймовірно, була нею «прослухана і одобрена», а можливо, й продиктована. [32]. Епітафія бунчукового товариша Миколи Івановича Тризни була опублікована О. Лазаревським [24]. Прикметно, що «епітафій» прилуцького полковника Григорія Гнатовича Галагана 1778 року був підписаний: «Сочинял Петр Тарнавский, января 17 дня 1778 году» [13].

Окрім епітафій, представники козацької старшини замовляли портрети, які певний час розміщувались в інтер'єрах храмів над похованнями. Про це йдеться, зокрема, у нарисі О. Лазаревського «Старинные малороссийские портреты», який згадує такі портрети прилуцького полковника Івана Стороженка та бунчукового товариша Григорія Стороженка [45]. Портрет генерального обозного Василя Дуніна-Борковського, розміщений «над гробом» у Єлецькому монастирі, О. Лазаревський

назвав одним з кращих портретів колекції В. В. Тарновського [16]. Автор розвідки «К портрету Саввы Григорьевича Туптало» повідомив: «Над могилою благочестивого сотника немедленно после его кончины был повешен на стене точный поясной портрет его на холсте» з написом: «Савва Туптало, сотник кievської, жил в нижнем Кieви городе. От рождения ста трех лет, в день Богоявления Господня, в третьем часу дня преставился, в 1703 году, і погребен в кievском кирилловском монастыре, в котором ктитором был он» [9].

Отже, публікації на сторінках журналу «Киевская старина» проливають світло на поховальну культуру представників провідної соціальної верстви Гетьманщини. Вони свідчать, що головними атрибутами цієї культури були духівниці, в яких відображалися своєрідна підготовка до смерті, турботи про подальшу долю душі, «останній притулок для тіла», забезпечення гідної жалобної церемонії, обідів родичами, увічнення пам'яті про померлих у пом'яниках, епітафіях і портретах.

1. Балущок В. Г. Особливості козацьких звичаїв та обрядів / В. Г. Балущок // Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. – К., 2007. – Т. 2. – С. 18.

2. Горішний П. А., Рудич Т. О. Дослідження залишків козацького цвинтаря XVII ст. в Чигирині / П. А. Горішний // Українська козацька держава: Витоки та шляхи історичного розвитку: (Мат-ли Четвертих Всеукр. істор. читань). – К.; Черкаси, 1994. – С. 116-118.

3. Дверницький Е. Дополнение к биографии Адама Киселя / Е. Дверницький // Киевская старина. – 1886. – № 4. – С. 826 – 841.

4. Дзюба О. М. Приватне життя козацької старшини XVIII ст. (на матеріалах епістолярної спадщини) / О. М. Дзюба. – К., 2012. – С. 195.

5. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упорядник С. Павленко. – К., 2007.

6. Егоров І. Вирши о смерти в синодике XVIII ст. / І. Егоров // Киевская старина. – 1903. – № 6. – С. 169 – 170.

7. Каманин І. Склепы в великій Лаврській церкві / І. Каманин // Киевская старина. – 1895. – № 10. – С. 9 – 10.

8. Ксензенко А. Гетманская усыпальница / А. Ксензенко // Киевская старина. – 1887. – № 2. – С. 353 – 358.

9. К портрету Саввы Григорьевича Туптало // Киевская старина. – 1882. – № 7. – С. 194 – 198.

10. Краснов В. Могила гетьмана Дорошенка / В. Краснов // Киевская старина. – 1900. – № 7 – 8.

11. Кривошея О. В. Збірка духовних заповітів інституту рукопису національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського як історичне джерело / О. В. Кривошея // Пiля. – К., 2007. – Вип. 8. – С. 274-284; Кривошея О. В. Еволюція духовних заповітів козацької старшини / О. В. Кривошея // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – Вип. 12. Серія: Історія: Збірник наукових праць. – Вінниця, 2007. – С. 78-81; Кривошея О. В. Духовні заповіти козацької старшини як історичне джерело / О. В. Кривошея // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2007. – Т. XVI. – С. 369-374; Кривошея О. В. Трансформації маєткових господарств козацької старшини (за матеріалами духовних тестаментів) / О. В. Кривошея // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2008. – Вип. XXIV: Соціальні та національні чинники революцій і реформ в Україні: проблеми взаємовпливів. – С. 36-40.

12. Кристер А. Е. Духівниці XVI – XVII віку / А. Е. Кристер // Ювілейний збірник на пошану акад. Д. І. Багалія. – К., 1927.

13. Лазаревский А. Галагановский фамильный архив / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1883. – № 11. – С. 452 – 463.

14. Лазаревский А. Галагановский фамильный архив / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1887. – № 2. – С. 353 – 358.

15. Лазаревский А. Где теперь находятся могила Кочубея и Искры? / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1899. – № 2. – С. 82 – 83.
16. Лазаревский А. Генеральный обозный Василий Борковский / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1894. – № 3. – С. 580.
17. Лазаревский А. Духовницы / А. Лазаревский // Черниговские губернские ведомости. – 1857. – № 19. – Часть неофициальная.
18. Лазаревский А. Из семейной хроники Берлов / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1899. – № 1. – С. 101 – 124.
19. Лазаревский А. Исторические мелочи / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1894. – № 5. – С. 358.
20. Лазаревский А. Люди Старой Малороссии / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1882. – № 3. – С. 449 – 498.
21. Лазаревский А. Люди Старой Малороссии / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1882. – № 8. – С. 253 – 257.
22. Лазаревский А. Люди Старой Малороссии / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1884. – № 1. – С. 31 – 32.
23. Лазаревский А. Люди Старой Малороссии / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1886. – № 1. – С. 12 – 13.
24. Лазаревский А. Образчик старинной малорусской эпитафии / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1885. – № 5. – С. 180 – 181.
25. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Прилуцкий полк / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1900. – № 6. – С. 28.
26. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Прилуцкий полк / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1900. – № 10. – С. 65.
27. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Прилуцкий полк / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1900. – № 11. – С. 114 – 118.
28. Лазаревский А. Старинные малороссийские портреты / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1882. – № 5. – С. 337 – 342.
29. Лазаревский А. Старинные малороссийские портреты / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1882. – № 9. – С. 577 – 579.
30. Лазаревский А. Старинные малороссийские портреты / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1882. – № 10. – С. 173 – 174.
31. Лазаревский А. Старинные малороссийские портреты / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1882. – № 12. – С. 602 – 606.
32. Маркевич А. Образчик малорусских эпитафий XVIII в. / А. Маркевич // Киевская старина. – 1883. – № 6. – С. 393 – 396.
33. Матях В. Історія українського козацтва в публікаціях журналу «Киевская старина» / В. Матях // УІЖ. – 1992. – № 9. – С. 26 – 36.
34. Модзалевский В. Два старинных духовных завещания / В. Модзалевский // Историко-литературный сборник: Посвящается В. Срезневскому (1891-1916). – Л., 1924.
35. Модзалевский В. Приданое знатной малорусской пані XVIII в. и расход на ее похороны и поминки / В. Модзалевский // Киевская старина. – 1904. – № 12. – С. 143 – 146.
36. Нос С. Эпитафий возного Андрея Чечеля. 1765 / С. Нос // Киевская старина. – 1899. – № 11. – С. 66 – 70.
37. Палієнко М.Г. «Киевская старина» у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.) / М. Г. Палієнко. – К.: Темпора, 2005. – 384 с.
38. Памятники старины в селе Субботове // Киевская старина. – 1892. – № 3. – С. 484 – 486.
39. Разоренная могила // Киевская старина. – 1898. – № 9. – С. 80 – 82.
40. Ситий І. Тестамент Якова Лизогуба / І. Ситий // Пам'ять століть. – 1996. – № 3. – С. 10 – 14.
41. Скальковский А. Похороны Запорожца в 1772 году / А. Скальковский // Киевская старина. – 1898. – № 2.

42. Старік О. До питання поховальної обрядовості запорозького козацтва / О. Старік // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2006. – Вип. 15. – С. 100.

43. Стоимость похорон прилуцкой обывателки в 1726 г. // Киевская старина. – 1901. – № 4. – С. 18.

44. Стоимость похорон барышевской обывателки в 1756 г. // Киевская старина. – 1901. – № 5.

45. Стороженко Н. Полковник Прилуцкий Иван и бунчуковый товарищ Григорий Стороженки / Н. Стороженко // Киевская старина. – 1890. – № 4. – С. 167 – 173.

46. Федорук Я. Писемне джерело 1651 року про поховальний обряд українського козацтва / Я. Федорук // Український археографічний щорічник. – Випуск 16/17. – Том 19/20. – Київ, 2012. – 780 с.

47. Хатемкин А. Г. К памятникам недавней старины в г. Козельце / А. Г. Хатемкин // Киевская старина. – 1898. – № 12. – С. 413 – 424.

48. Частная переписка Григория Андреевича Полетики // Киевская старина. – 1895. – № 8. – С. 87 – 92.

49. Щербаківський Д., Ернст Ф. Український портрет. Виставка українського портрету XVII – XX ст. / Д. Щербаківський, Ф. Ернст. – К., 1925. – С. 8 – 15.

50. Щироцький К. Децю про давні портрети / К. Щироцький // Сяйво – 1914. – Ч. 7 – 9. – С. 198 – 202.

51. Щироцький К. Надгробні хрести на Україні / К. Щироцький // ЗНТШ. – Львів, 1908. – Т. LXXXII. – Кн. II. – С. 10 – 29.

В статье рассматривается погребальная культура казацкой старшины в контексте публикаций завещаний, эпитафий, надгробных портретов на страницах журнала «Киевская старина» (1882 – 1906 гг.).

Ключевые слова: «Киевская старина», казацкая старшина, траурная церемония, завещание, эпитафия.

This article is about an burial Cossack culture in the context of publications wills, epitaphs on the pages of journal «Kyiv Antiquity» (1882 – 1906).

Key words: «Kyiv Antiquity», cossack, funeral ceremony, testament, epitaph.

